

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz | July | يوليو | 2025, 14: 502-532

Hadis Usûlünde Bâtıl Kavramının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme

An Examination of the Use of the Concept of Bâtıl in the Methodology of Ḥadīth

دراسة حول استخدام مصطلح باطل في علم مصطلح الحديث

Mehmet Emin Çiftçi

Dr. Öğr. Üyesi | Ph.D.
Harran University | Faculty of Theology
Şanlıurfa | Türkiye

E-mail: mhtemin71@harran.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0001-9331-7450

RORID: <https://ror.org/057qfs197>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 10.03.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 31.07.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz | July

DOI: 10.61218/hadith.1655157

Atıf | Citation: Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadis Usûlünde Bâtıl Kavramının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *HADITH* 14 (Temmuz 2025), 502-532.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mehmet Emin Çiftçi)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. | No external funding was used to support this research.

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Hadis Usûlünde Bâtıl Kavramının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme

Dr. Mehmet Emin Çiftçi

Anahtar Kelimeler:	Öz
Hadis Rivayet Muhaddis Hadis Usûlü Bâtıl	Bu çalışmada muhaddisler tarafından sıkça kullanılan ve hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış olan bâtil kavramının hadis usûlündeki kullanımı incelenmiştir. Hadisler hakkında verilen hükümlerin doğru tespiti için ilk dönemde kullanılan kavramların hangi âlim tarafından ne maksatla kullanıldığını ve bunların hangi süreçlerden geçtiğinin bilinmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla ilk olarak erken dönemlerden günümüze kadar kronolojik bir biçimde hadis metinlerinde, usûl eserlerinde ve hadis şerhlerinde bâtil ifadesinin kullanımları tespit edilmiştir. Daha sonra ilk dönemlerden günümüze âlimlerin bu kavramı hangi anlamlarda değerlendirdikleri araştırılmıştır. Bâtıl kelimesi, hadis ile fıkıh ilimlerinin ortak kullandıkları bir kavram olmakla beraber bu çalışma daha çok muhaddislerin bâtila yükledikleri anlamlara yoğunlaşmıştır. Muahhar bazı kaynaklara göre bâtil, mevzû manasına gelmektedir. Yapılan araştırmada ise bu kavramın zayıf, çok zayıf, mensûh, münker, uydurma, hüccet olmayan gibi birçok manada kullanıldığı tespit edilmiştir. Hadisçiler dışındaki İslam âlimleri bazen bâtil kavramını mürekkep bir kelimeyle birlikte anlamını da vererek kullanmışlardır. Ancak muhaddisler tarafından bâtil ifadesi için herhangi bir tanım yapılmamıştır. Muhaddislerin bâtil kavramını ele alışları üzerine yapılan geniş araştırma neticesinde, bunun çok anlamlı bir kavram olduğu ve bu nedenle mantıksal bir tanımının yapılmasının güç olduğu belirlenmiştir. Bu çalışma ile bâtil kavramının anlam çerçevesinin tespit edilmesi ve farklı kullanımlarının değerlendirilmesiyle hadis ilmine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

An Examination of the Use of the Concept of Bâtıl in the Methodology of Ḥadīth

Keywords:	Abstract
Ḥadīth Riwāyah Ḥadīth scholar Ḥadīth Methodology Bâtıl	This article examines the meaning of the word bâtil, which is frequently used in early hadith sources. Although it is a word frequently used by many hadith scholars to express the judgments of hadith, there is no independent research on bâtil. In order to accurately determine the judgments given about the hadiths, it is important to know which scholars used the words used in the first period for what purpose and what processes these words went through. For this purpose, the use of the word “bâtıl” in hadith texts, hadith and fiqh methods and hadith commentaries has been investigated chronologically from the early periods to the present day. In this research, it was determined that this word was used in many senses such as weak, very weak, mensûh, munkar, mawḍû, and non-authentic. Scholars sometimes expressed the meaning of the concept of “bâtıl” by using a compound word. As a result of the extensive examination of the Muhaddithis' use of bâtil, it has been possible to propose a definition. It is aimed to contribute to the hadith methodology literature by determining the meaning of the word bâtil and creating a definition that is not included in the methods.

Giriş

Hadis tarihinde kavramların geçirdikleri çeşitli evreler mevcuttur. İlk dönemlerde sözlük anlamıyla kullanılan bazı ifadeler zamanla kavramlaşarak kullanımı yaygınlaşırken bazılarının kullanımı ise sınırlı kalmıştır. Muhaddisler hadis ilminin ibtidasında rivayetlerle ilgili kanaatlerini bu kelimelerin gerçek anlamlarını ya da yan anlamlarını kullanarak açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin gerçek anlamı vücudun sağlıklı veya hastalıklı halini ifade eden sahîh ve sakîm kelimeleri, hadislerin sahîh ve zayıf durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Âlimler haberlerin sıhhat durumlarını sahîh, makbûl, hasen, ma'rûf, sakîm, zayıf, sahîh değil, müzeyyef, bâtıl, mevzû gibi muhtelif kullanımlarla/kelimelerle ifade etmişlerdir. Bunlardan sahîh, zayıf, münker, mevzû gibi bazıları yaygınlaşarak hadis terminolojisinin kavramları haline gelirken sakîm ve müzeyyef gibi kelimeler ise ya önemini yitirmiş ya da daha sonraki dönemlerde kullanılmamışlardır. Öte yandan hadisler hakkında aynı anlama gelebilecek birçok kavram olduğu gibi, bir kavrama muhtelif hükümlerin yüklendiği de bilinmektedir. Dolayısıyla bütün âlimlerin aynı kavramları ortak bir anlamı ifade etmek üzere değerlendirdiklerini söylemek de mümkün olmamaktadır. Binaenaleyh hadisler hakkında verilen hükümlerin doğru tespiti için ilk dönemde isti'mâl edilen kavramların hangi âlim tarafından ne maksatla kullanıldığının ve bu kavramların hangi süreçlerden geçtiğinin bilinmesi önem arz etmektedir. Çünkü kavram bazen ilk dönemde yüklenilen anlamdan uzaklaşarak daha sonraki dönemlerde farklı bir mana kazanmış olabilmektedir.

Birçok muhaddis çalışmalarında yaygın olarak bâtıl kavramına başvurmalarına rağmen bâtılın anlamı ve tanımı konusunda usûl kaynaklarında herhangi bir açıklamaya/bilgiye rastlanmamıştır. Bâtıl hadis ile ilgili müstakil bir çalışma da bulunmamıştır. Sadece iki âlimin bâtıl kavramı kullanımlarını konu edinen iki makale tespit edilmiştir. Bunlardan biri Ahmed Abdullah Ahmed-Riyâd Hüseyin Abdullatîf'in *el-Hadîsü'l-bâtıl inde'l-İmâm Ebû Hâtim er-Râzî: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbi "el-İlel" li İbnihi Abdurrahman* adlı makalesidir. Yazar araştırmasında bâtıl konusunda herhangi bir çalışmanın olmadığını ifade etmiş ve bâtılı en çok kullanan müelliflerden Ebû Hâtim'in (öl. 277/890) *İlel*'inde bâtılı hangi anlamlarda kullandığını tespit etmeye çalışmıştır. Yazar Ebû Hâtim'in bâtıla zayıf, münker, çok zayıf, uydurma gibi anlamlar yüklediğini belirtmiştir.¹ Diğer bir çalışma ise İnâd Gâlib el-Ğenânîm'in *el-Hadîsü'l-bâtıl inde İbn Hibbân: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbihi "el-Mecrûhîn"* adlı makalesidir. Bu çalışma, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *el-Mecrûhîn* adlı kitabındaki "Bâtıl Hadis" terimini ele almıştır. Araştırmada İbn Hibbân'ın bâtılı mevzû, münker, aslı olmayan gibi birçok muhtelif anlamda kullandığı tespit edilmiştir.² Son dönem âlimleri de bâtıl konusunda ya herhangi bir

¹ Ahmed Abdullah Ahmed- Riyâd Hüseyin Abdullatîf, "el-Hadîsü'l-bâtıl inde el-İmâm Ebû Hâtim er-Râzî: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbi 'el-İlel' li İbnihi Abdurrahman", *Al-Meezan for Law and Islamic Studies* 2/2 (Haziran 2015), 297.

² İnâd Gâlib el-Ğenânîm, "el-Hadîsü'l-bâtıl inde İbn Hibbân: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbihi "el-Mecrûhîn", *Published by Arab Journals Platform* 23/1 (Haziran 2022), 665-681.

açıklamada bulunmamışlar ya da bâtılın mevzû anlamına geldiğini bir iki cümleyle açıklamakla yetinmişlerdir.³

Bu çalışmada öncelikle bâtılın kelime anlamının tespitine yer verilecek, daha sonra ise ilk dönemlerden günümüze kadar kronolojik bir biçimde hadis metinlerinde, hadis usûllerinde ve hadis şerhlerinde bâtıl ifadesinin kullanımları araştırılacaktır. Bâtıl tabirinin yaygın isti'mâline rağmen neden tutarlı ve sabit bir tanımı yapılabilen bir ıstılah halini alamadığı hakkında mülâhazalara yer verilecektir. Bâtıl kelimesi, hadis ile fıkıh ilimlerinin ortak kullandıkları bir kavram olması yönüyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla çalışmada ilk dönemde fakih-muhaddislerin bâtıla yükledikleri anlamlar incelenecektir. Metinde âlim ifadesi, muhaddis ve fakih ayrımının olmadığı dönem için tercih edilecek, ilgili ilimlerde ihtisaslaşmanın belirginleştiği dönemler için ise muhaddis ve fakih ifadeleri kullanılacaktır. Bu çalışma daha çok muhaddislerin bâtıla yükledikleri anlamlara yoğunlaşacaktır.

1. Bâtıl Kelimesinin Sözlük Anlamı

Bâtıl kelimesi, بَطْلٌ يَنْطَلُ بَطْلًا وِبَاطِلًا fiilinden masdar olarak türemiştir. Bu kelime bir şeyin fâsid veya sâkit olması anlamına gelmektedir.⁴ Çoğulu أَبَاطِيل (ebâtîl) olan bâtıl kelimesi bir şeyin telef olması anlamında da kullanılmaktadır.⁵ Ayrıca bu kelime kişinin kanının akması, amellerin boşa gitmesi ve bir şeyi geçersiz delille öne sürmek anlamlarına gelmektedir.⁶ Bu kelime Kur'ân'da yalan,⁷ gerçek bilgiye dayanmayan delil,⁸ boşa çıkan amel,⁹ hakkın karşıtı,¹⁰ çirkin, faydasız ve gayesiz iş¹¹ gibi birbirinden farklı anlamlarda geçmektedir. Bâtıl kelimesi, ilk dönemlerde anlam çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir. Örneğin Arap şâiri Lebîd (öl. 40 /660) "Allah'tan başka her şey bâtıldır"¹² beyitinde bâtılı

³ Subhî es-Sâlih, 'Ulûmi'l-hadîs ve muştalahu (Beyrut: Daru'l-İlmü'l-Melâyîn, 1983), 1/231; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 37.

⁴ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr*, thk. Abdülazîm eş-Şinnâvî (Beyrût: Mektebetü'l-İlmiye, ts.), 51.

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), 1/359; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Nasr el-Cevherî, *Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabîyye* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 4/1635.

⁶ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Almanya.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 28/89.

⁷ el-Mü'min 40/78.

⁸ el-Mü'min 40/5.

⁹ el-Bakara 2/264.

¹⁰ el-Enfâl 8/7-8.

¹¹ Âl-i İmrân 3/191.

¹² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 15/460.

fani anlamında değerlendirmiştir. Katâde (öl. 117/735) ise bâtılın İblis anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹³

Hz. Peygamber, bâtıl kelimesini geçersiz, hükmü kaldırılmış, değersiz anlamlarında değerlendirmiştir. Örneğin Resûlullah “Velinin izni olmadan kıyılan nikâh bâtıldır”¹⁴ hadisinde bu kelimeyi geçersiz, iptal anlamında kullanmıştır.¹⁵ Yine Hz. Peygamber, bir kişinin bir şey için şart koştuğu kriter Kur’an’da şart koşulmamışsa o kriterin bâtıl olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Hz. Peygamber, bu ifadeye hükmü kaldırılmış anlamını da yüklemiştir. Örneğin Resûlullah daha önce helal kabul ettiği mut’a nikâhının bâtıl olduğunu¹⁷ söylerken bu tür nikâhın geçersiz duruma geldiğini bâtıl kelimesiyle bildirmiştir. Sahâbe de bâtılı genellikle geçersiz anlamında isti’mâl etmişlerdir. Örneğin Hz. Ömer “Kur’an’a muhalif her şart bâtıldır” demiştir.¹⁸ Hz. Ali ihramlının nikâhının geçersiz olduğunu bâtıl kelimesi ile açıklamıştır.¹⁹ Yine Osman b. Affân değeri yirmi deve olan bir av köpeğinin öldürülmesi durumunda diyetinin yirmi deve olmasını istemiştir. Hz. Osman’a bu görüşünün Hz. Peygamber’in köpek için ücreti yasakladığı hadisinden dolayı bâtıl olduğu söylenmiştir.²⁰ Bâtıl kelimesi bu haberde de geçersiz manasında değerlendirilmiştir. Bâtıl kelimesinin sözlük anlamı ve bazı kullanımlarına dair bilgi verildikten sonra şimdi de muhaddislerin bu kelimeyi hadis ilminde nasıl kullandıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. Muhaddislerin Bâtıl Kavramını Kullanımları

Muhaddislerin kullanımına geçmeden önce fakih-muhaddis ayrımının henüz yapılmadığı ilk dönemde âlimlerin bâtılı hangi anlamda değerlendirdiklerini özet olarak vermek, kelimenin geçirdiği evreleri anlamak açısından faydalı olacaktır. Genellikle ilk dönemde âlimler bâtılı geçerli olmayan anlamında kullanmışlardır. Örneğin hicri I. asır âlimlerinden İbn Ebû Leylâ’ya (öl. 83/702) bir satış hakkında soru sorulunca o, “satış caiz, şart bâtıldır” demiştir.²¹ Onun muâsırı olan İbrâhîm en-Nehâî

¹³ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 28/90.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dârü’l-Kütübü’l-Arabî, ts.), “Nikâh”, 15 (No. 1879).

¹⁵ İbn Mâce, “Talâk”, 12 (No. 2038).

¹⁶ İbn Mâce, “İtk”, 3 (No. 2521).

¹⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Câmi’ fi’l-İlel ve ma’rifeti’r-ricâl* (Hindistan: y.y., 1408/1988), 1/267.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâr-ü Tavki’n-Necât, 1422), “Şurûr”, 17.

¹⁹ Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 3/152 (No. 12972).

²⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dârü’l-Hânî, 1422/2001), 2/392 (No. 2753).

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs* (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1977), 1/128.

(öl. 96/714) de kelimeye aynı anlamı yüklemiştir.²² I. yüzyılın sonlarında da bâtil kavramı geçersiz anlamında isti'mâl edilmeye devam etmiştir. Hicri II. asrın başında Şa'bî (öl. 104/722),²³ İbn Sîrîn (öl. 110/729) ve Hasan-ı Basrî (öl. 110/728)²⁴ bâtili geçersiz anlamında kullanan âlimlerdendir. Yine bu dönem âlimlerinden Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) şartlı satış sorulduğunda o hem satışın hem de şartın bâtil olduğunu ifade etmiştir.²⁵ Evzâî (öl. 157/774)²⁶ ve Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) konu ile ilgili görüşleri incelendiğinde de bu dönemde bâtilin geçersiz anlamındaki kullanımının sürdüğü görülmektedir.²⁷ IV. asır eserlerinde de benzer kullanım hâkimdir. Mesela Cessâs (öl. 370/981) vasiyet şartlarının açıklanmamış olması durumunda vasiyet bâtildir demiştir.²⁸ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) fâsid ve bâtilin geçerli şartları taşımama durumu olduğunu, dolayısıyla olumsuz anlamına geldiğini söylemiştir. Bu âlim bâtilin gerekli şartları taşımayan ve geçerli olmayan anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁹ Bütün bu aktarımlardan anlaşılacağı üzere bâtil kavramı ilk dönemlerde, özellikle fakihler tarafından kelimenin sözlük anlamı olan fâsid, sâkıt, iptal gibi anlamlarda kullanılmıştır. Dolayısıyla geçerli olmama şartından dolayı fakihler mensûh habere de bâtil demişlerdir.³⁰ Bâtili sahîh olmayan, hakkın zıddı³¹ anlamında değerlendiren fakihler genellikle fâsid ve bâtili aynı anlamda kullanmışlardır.³² Bazı âlimler ise bâtil ile fâsidin arasını ayırmışlardır. Bunlara göre bâtil mevcut olmayandır. Fâsid ise mevcut olup bazı şartları eksik olandır. Dolayısıyla fâsid, sahîh ile bâtil arasındadır. Fâsid mevcut olması yönüyle sahîh gibidir. Ancak bazı şartlarının eksik olması yönüyle de bâtil gibidir.³³ Genelde fakihler hükümsüz ibadet ve hukukî işlem için bâtil kelimesini kullanırken Hanefîler geçerli olmayan işlemleri bâtil ve fâsid diye tekrar ikiye ayırmış ve bu ayrıma birtakım farklı

²² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, , *el-Muvatta*, thk. Abdulvahâb Abdullatîf (Beyrût: Mektebetü'l-İlmiye, ts.), "Nikâh", 530.

²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musanneffî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 3/500 (No. 16460).

²⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, ts.), 1/137.

²⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmü'l-hadis*, 1/128.

²⁶ Ebû Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbânetu'l-kübrâ* (Riyâd: el-Mektebü'l-İslâmî, 2005), 2/456.

²⁷ Mâlik b. Enes, "Buyû", 86.

²⁸ Ahmed b. Ali b. Ebû Bekir er-Râzî el-Cesâs el-Hanefî, *el-Fusûl ve'l-usûl* (Kuveyt: Vezâret-u Evkâf, 1994), 1/77.

²⁹ Muhammed b. Alî et-Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1403), 1/171.

³⁰ Muhammed b. el-Hüseyn İbnu'l-Ferra' Ebû Ya'la el-Ferrâ, *el-İddetu fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 3/733.

³¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l- a'yuni'n-Nevâzir fi ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrût: y.y., 1404/1984), 1/195.

³² Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi (Beyrût: y.y., 1413/1993), 1/76.

³³ İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fi ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, 1/195.

sonuçlar bağlamışlardır.³⁴ Ayrıca fakihler bâtilı genellikle metin için kullanmışlardır. Çünkü fakihler için haberin amel edilip edilmemesi isnaddan ziyade metnin makbul olmasına bağlıdır. Örneğin Ebû Hanife yemin bahsinde şâhidin gerekli olduğuna dair rivayetin Kur'an ve sünnete muhalif olmasından dolayı bâtil olduğunu söylemiştir.³⁵ Ancak bu rivayet, Şâfiî'nin (öl. 204/820) *Müsned*'inde³⁶ ve İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'inde geçmektedir.³⁷ Tirmizî (öl. 279/892) bu hadisin Hz. Alî (öl. 40/661), Câbir (öl. 78/697), İbn Abbâs (öl. 68/687-88) tarafından aktarıldığını ve rivayetin hasen olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Elbânî (1914/1999) ise bu haberin sahîh olduğunu söylemiştir.³⁹ Dolayısıyla bu hadisin senedi sahîh olmakla beraber Ebû Hanife'nin hadisin metninden dolayı habere bâtil hükmünü verdiği anlaşılmaktadır.

Muhaddisler, bâtil kavramını, ilk dönemlerde kullanılan sahîh, sakîm, ma'rûf, müzeyyef kelimeleri gibi gerçek veya yan anlamlarında değerlendirmişlerdir. Ayrıca muhaddislerin fakihlerden farklı olarak bâtil kavramını hem râvî hem de senedden dolayı kullandıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Mâlik,⁴⁰ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855),⁴¹ Buhârî (öl. 256/870),⁴² Ebû Zühr'a er-Râzî (öl. 264/878)⁴³ ve Ebû Hâtîm er-Râzî (öl. 277/890)⁴⁴ gibi birçok muhaddis, bazı haberlerin râvilerinden dolayı rivayete bâtil hükmünü vermişlerdir. Ancak ilk dönemde olduğu gibi muhaddisler tarafından da hicri II. ve III. asırlarda da bâtilin herhangi bir tanımı yapılmamıştır. Hicri V. yüzyıla gelindiğinde bâtil kelimesi hakkında hala bir tanımın yapılmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bu yüzyılın âlimlerinden İbn Hazm (öl. 456/1064) bâtil kavramını geçersiz anlamında kullanmış⁴⁵ ve "cerhine âlimlerin ittifak ettiği

³⁴ Ali Bardakoğlu, "Butlân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/476.

³⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî el-İşbîlî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fıkıh* (Ummân: Dâru'l-Beyarık, 1999), 1/101.

³⁶ Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Müsned* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370/1951), 1/149.

³⁷ İbn Mâce, "Ahkâm", 31 (No. 2368).

³⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Fuad Şâkir vd. (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Ahkâm", 13 (No. 1343).

³⁹ İbn Mâce, "Ahkâm", 31 (No. 2368).

⁴⁰ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef Bâcî, *el-Müntekâ* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1332), 4/62.

⁴¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selmân, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 1/25.

⁴² Ayrıca Nûh b. Ebû Meryem'den dolayı Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) Leyse bi-şey', Buhârî bâtil, İbn Hibbân mevzû, Dârekutnî ise bu rivayet için metrûk hükmünü vermiştir. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Ta'zîmu'l-futyâ*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1427/2006), 98.

⁴³ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *el-İlel* (Metâbiu'l-Humeydî, 2006), 1/605.

⁴⁴ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahihi'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 11/40.

⁴⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Fuad Şâkir (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîd, ts.), 5/47.

ya da cerhi sabit olan râvinin haberi bâtıldır”⁴⁶ ifadesiyle, bu terimin kullanımına dair bir çerçeve çizmiştir. Ancak, kendisi tam anlamıyla bir tanım ortaya koymamıştır. Bu nedenle, kesin bir tanım yapılmadan, bâtil kavramı farklı anlamlarla değerlendirilmeye devam etmiştir. Bu bağlamda bâtil; sahîh olmayan, zayıf, geçersiz veya uydurma gibi anlamlara tekabül edebilmiştir. Şimdi, muhaddislerin bâtil terimini zayıf anlamında kullandıklarına dair tespitler verilmeye çalışılacaktır.

2.1. Bâtılın Zayıf Anlamında Kullanılması

Yukarıda bâtil ile ilgili görüşleri aktarılan İbn Ebû Leylâ, Nehaî, İbn Sîrîn, Hasan-ı Basrî, Ebû Hanîfe ve Evzâî gibi âlimlerin kullanımlarından anlaşılacağı üzere, bâtil kavramına ilk dönemlerde genellikle “geçersiz” ve “asılsız” anlamları yüklenmiştir. Dolayısıyla birçok fakihin bâtili bu anlamda değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bâtil kelimesine çeşitli anlamlar yükleyen ve bu anlamlarda kullananlar genellikle muhaddisler olmuştur. Bu nedenle, muhaddislerin bâtil kavramını hangi tür haberler için kullandıklarını belirlemek çoğu zaman zor olmaktadır. Ancak, bazı muhaddislerin değerlendirdikleri haberler hakkında bâtil hükmü verirken bu hükmün gerekçesini açıkça ifade etmeleri, onların bu kelimeye hangi anlamı yüklediklerini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Örneğin Ebû Zûr’a er-Râzî, râvi Süleymân b. Ebû Dâvûd’un zayıf olmasından dolayı teyemmümde ellerin yere iki kere vurulduğuna dair rivayetin bâtil olduğuna hükmetmiştir.⁴⁷ Dârekutnî (öl. 385/995)⁴⁸ ve Taberânî’nin (öl. 360/971) senedinde Süleymân b. Ebû Dâvud’un olduğu haberi eserine aldıkları bu hadis⁴⁹ için kullanılan bâtilin sahîh olmayan anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

Hadis ilminde bâtil kavramının kullanımı ile ilgili sorunlardan bir diğeri ise, muhaddisin verdiği bâtil hükmünün senedle mi yoksa metinle mi ilgili olduğunun tespitidir. Bazı muhaddisler verdikleri hükmün hadisin hangi kısmıyla ilgili olduğunu açıklamışlardır. Örneğin bâtil kavramını sıklıkla kullanan âlimlerden biri olan Ebû Hâtim, rivayetlerle ilgili kanaatini açıklarken genellikle hadis hakkında verdiği hükmün sened veya metinle mi ilgili olduğuna ve sebebine de işaret etmiştir. Hz. Peygamber’in oruçluyken hacamat olduğuna dair haber hakkında Ebû Hâtim, râvi Muhammed b. Abdülaziz’in zayıf olmasından dolayı rivayetin bâtil olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Bu hadis birçok hadis kaynağında sahîh olarak yer almışken zayıf râviden dolayı habere bâtil denilmesi⁵¹ dikkat çeken bir durumdur. Bu rivayette de olduğu gibi hadislerin metinleri sahîh de olsa başka senedlerinin uydurma,

⁴⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *en-Nüzbetu’l-kâfiye fî ahkâmi usûli’l-dîn*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 1405), 1/35.

⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 1/605.

⁴⁸ Ebû’l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 1/341 (No. 690).

⁴⁹ Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm (Kâhire: Dâru’l-Haremeyn, ts.), 2/356 (No. 2219).

⁵⁰ Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi sahîhi’l- Buhârî*, 11/40.

⁵¹ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 3/98.

bâtıl ya da zayıf olma ihtimali de mümkündür. Yine herhangi bir haber için birçok muhaddis sahih hükmünü vermişken başka bir muhaddisin zayıf kabul ettiği bir râviden dolayı habere bâtil hükmünü verdiği de görülmektedir. Hadis literatüründe bu konuda birçok haber bulunmaktadır. Örneğin “Hasan ve Hüseyin cennet gençlerinin efendileridir” hadisi İbn Hanbel⁵², Tirmizî⁵³ ve Nesâî (öl. 303/915)⁵⁴ gibi birçok muhaddise göre sahîhtir. Hâkim (öl. 405/1014) de bu hadisin birçok tarikten sahih olduğunu söylemiş, Buhârî ve Müslim’in bu hadisi tahric etmemelerine hayret ettiğini dile getirmiştir.⁵⁵ Ancak Yahyâ b. Maîn, Ebû Muâviye-A’miş-Atiye-Ebû Saîd tarikiyle gelen bu hadisin râvisi İbn Ebû Nuaym’dan dolayı, bâtil olduğuna hükmetmiştir.⁵⁶

Ebû Hâtim’e göre genellikle bâtil ve kizb aynı anlama gelmekle⁵⁷ beraber, o bazen zayıf haber için bâtil kelimesini kullanmıştır. Hadis kaynaklarında yer alan “Resûlullah’a en temiz kazanç sorulmuştur. O da ‘Kişinin el emeği ve her mebrur satıştır’ diye cevap vermiştir” hadisinin durumu böyledir. Ebû Hâtim râvi Kudâme b. Şihâb el-Mâzinî’nin “leyse bi kavî” olması sebebiyle bu rivayete bâtil demiştir.⁵⁸ Ebû Hâtim, başka bir haberin râvilerinden Vâzi’ b. Nâfi’nin zayıf olmasından dolayı ilgili hadisin bu senedle bâtil olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Yine “Bir cenazenin geçtiğini gördüğünüzde cenaze sizi geçinceye kadar veya yere bırakılincaya kadar ayağa kalkın” rivayeti için Ebû Hâtim, “Bu hadis, onu rivayet eden zayıf bir râviden dolayı isnadı bâtil bir haberdur” demiştir.⁶⁰ Bu hadis hemen hemen aynı lafız ve aynı anlamda hem Buhârî⁶¹ hem de Müslim’in *Sahih*’lerinde geçmektedir.⁶² Dolayısıyla Ebû Hâtim’in bu kullanımının zayıf anlamında olduğunu ifade etmek mümkün olmaktadır.

Birden fazla anlam yüklenen bâtil kavramının hangi anlamda kullanıldığı ancak muhaddisin haber hakkında verdiği bâtil hükmünün illetini açıklamasıyla anlaşılabilmektedir. Ebû Hâtim gibi başka âlimler de bazen rivayetlerle ilgili kanaatlerini açıklarken verdikleri hükmün illetini de açıklamışlardır. Örneğin İbn Hibbân, râvisi İbn Lehîa’nın “leyse bi-şey” olması sebebiyle rivayetin

⁵² Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 17/31 (No. 10999).

⁵³ Tirmizî, “Menakib”, 106 (No. 3768).

⁵⁴ Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), “Menâkib”, 8 (No. 8113).

⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü’r, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1990), 3/182.

⁵⁶ Ebû’l-Hasan İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 1/329.

⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 1/25.

⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 3/662.

⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 2/10.

⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 3/544.

⁶¹ Buhârî, “Cenâiz”, 47 (No. 1310).

⁶² Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâr-ü İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, tsz), “Cenâiz”, 73 (No. 958).

bâtıl olduğuna hükmetmiştir.⁶³ Ancak bir muhaddisin bâtil hükmünü verdiği bir habere, başkaları tarafından sahîh hükmünün verilebileceği de unutulmamalıdır. Bu durum, muhaddislerin içtihatlarının muhtelif olabileceğini göstermektedir. Örneğin “Hastalarınızı yeme içmeye zorlamayın. Allah onları yedirip içirmektedir” hadisi için Ebû Hatim, râvi Bekr b. Yûnus b. Bukeyr’in “münkerül-hadîs” olması sebebiyle bu haber için bâtil demiştir.⁶⁴ Burada bâtil kavramının râviden dolayı ve zayıf anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Hâkim ise bu haberin Müslim’in kriterlerine göre sahîh olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Yine İbn Hibbân’ın tahrîc ettiği ve sahîh kabul ettiği “Yüce Allah ümmetin şifasını harama koymamıştır” rivayeti için İbn Hazm, hadisin râvilerinden Süleymân eş-Şeybânî’nin meçhul olması sebebiyle habere bâtil demiştir. Ancak Aynî (öl. 855/1451) bu râvinin sika olduğunu, Buhârî ve Müslim’in de ondan hadis aldıklarını ifade etmiştir.⁶⁷ İbnü’l-Kayserânî (öl. 507/1113) “Kabuğu ile beraber baklayı yiyenden misliyle hastalık çıkar” haberi için, râvi Abdullah b. Ömer el-Horâsânî’nin tek kalması ve meçhul olması sebebiyle bâtil demiştir.⁶⁸ Her ne kadar genelde meçhûl râvinin rivayeti için mevzû hükmü verilmese de⁶⁹ bu örnekte olduğu gibi bazı âlimler mevzû hükmünü vermişlerdir. Ayrıca aynı haber için bazıları garip hükmünü verirken⁷⁰ bazıları da bâtil hükmünü vermiştir. Enes b. Mâlik’ten yapılan rivayete göre Hz. Peygamber, “Ümmetimden iki sınıf şefaata nail olamayacaklardır. Bunlar, Kaderiye ve Mürcie’dir. Kaderiye kim diye sorulunca Hz. Peygamber, “Kader yok diyenlerdir” diye cevap vermiştir. Mürcie sorulunca da “Ahir zamanda bir kavim ki onlara iman sorulunca inşallah mü’miniz derler” buyurmuştur. Cevrekânî (öl. 543/1148) bu rivayetin isnadında Selem b. Verdân’ın bulunmasından dolayı bâtil hükmünü vermiştir. Ahmed b. Hanbel bu râvi için “münkerül-hadîs”, “zaîfü’l-hadîs” olduğunu ifade etmiştir. Yahyâ b. Maîn ise “leyse bi-şey” demiştir.⁷¹ Bu başlık altında verilen örneklerden anlaşılacağı üzere muhaddisler bazen bâtili zayıf anlamında kullanmışlardır.

⁶³ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *el-İlâm bi-sünnetihî aleyhisselâm* (Suudi Arabistan: Mektebet-ü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999), 1/372.

⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 5/620.

⁶⁵ Ebû Abdillâh el-Huseyn b. İbrâhîm b. el-Huseyn b. Ca’fer el-Hemezânî el-Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr ve’s-sihâh ve’l-meşâhîr* (Riyad-Hindistan: Dâru’s-Semî’î li’n-Neşri ve’t-Tevzî’i; Müesseset-ü Dârü’d-Da’veti’t-Ta’lîmiyyeti’l-Hayriyye, 1422/2002), 2/197.

⁶⁶ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, 1/501 (No. 1296).

⁶⁷ Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi sahîhi’l-Buhârî*, 3/155.

⁶⁸ Ebü’l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî İbnü’l-Kayserânî, *Zahîretü’l-huffâz*, thk. Abdurrahman el-Feryevâî (Riyâd: Darü’s-Selef, 1996), 4/2224.

⁶⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 211-213.

⁷⁰ Beğavî (ö. 516/1122) bu rivayetin isnadının garip olduğunu söylemiştir. el-Huseyn b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ’ Ebû Muhammed el-Beğavî, *Şerhu’s-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Muhammed Zühreyr eş-Şavîş (Dimaşk-Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403/1983), 1/391.

⁷¹ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr*, 1/167.

Yukarıda da görüldüğü üzere bir muhaddisin bâtil hükmünü verdiği herhangi bir haber için bir başkası sahîh veya başka bir hüküm vermiş olabilmektedir. Bu durum yukarıda da ifade edildiği gibi muhaddislerin hadislerin sıhhat tespitlerindeki farklı içtihatlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü muhaddislerin haberler hakkında verdikleri hükümler, kendi araştırmalarının neticesinde oluşan çıkarımlarıdır. Yine birden fazla senedi bulunan sahîh bir metnin senedlerinden birinin bâtil veya mevzû olması da mümkündür. Dolayısıyla birden fazla senede sahip olan bir haberin, tüm senedleri araştırılmadan yalnızca bir senedi yönünden bâtil kabul edilmesi ve bu nedenle metnin de bâtil hükmüne tabi tutulması problemlere sebep olmaktadır. Örneğin Buhârî ve Müslim'in tahrîç ettiği Amr b. Âsim-Hemmâm-İshâk b. Abdullah b. Ebû Talhâ-Enes rivayetine göre, bir adam Hz. Peygamber'e gelerek: "Bir günah işledim. Üzerimde haddi uygula" demiştir. O esnada namaz vakti gelmiş ve adam Hz. Peygamber'le namaz kılmıştır. Namaz bitince adam tekrar Hz. Peygamber'e "Günah işledim. Üzerimde Allah'ın Kitabı'nı (hükmünü) uygula" demiştir. Hz. Peygamber, "Sen bizimle namaz kıldın mı? diye sormuştur. O, "Evet" deyince Resûlullah, "Sen mağfired olundun" buyurmuştur.⁷² Buhârî ve Müslim'in sahîh kabul ettikleri söz konusu hadise, Ebû Hatîm er-Râzî ve Berdîcî (öl. 301/914) muhalefet etmiştir. Ebû Hatîm bu hadisin bu isnadla bâtil olduğunu söylemiştir. Berdîcî ise bu hadisin Amr b. Âsim'den dolayı münker olduğunu ifade etmiştir. Müslim bu hadisi aynı mana ile Ebû Ümâme'den de rivayet etmiştir. Bu da Enes'in hadisine şevâhid görevini görmektedir.⁷³ Ayrıca bu hadis başka tarihlerle de rivayet edilmiştir. Bu arada müellif ve eser karizmasının henüz etkin olmadığı erken dönemlerde muhaddislerin daha özgür ve objektif değerlendirmeler yapılabildiklerine dikkat çekmek faydalı olacaktır. Ayrıca ilk dönemlerde muhaddislerin içtihat yapmada daha özgür oldukları ve dolayısıyla bu dönemlerde içtihat kapısının ardına kadar açık olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Bâtılın Uydurma Anlamında Kullanımı

Yukarıda da ifade edildiği üzere muhaddislerin kavramlara yükledikleri anlamların muhtelif olduğu, ayrıca bir muhaddisin bile aynı kavrama birden fazla mana yüklediği bilinmektedir. Bu durumu muhaddislerin bâtil kavramına yükledikleri anlamlardan da görmek mümkündür. Bazı muhaddisler bâtil kelimesini zayıf anlamında kullandıkları gibi uydurma/yalan anlamında değerlendirenler de olmuştur.⁷⁴ Örneğin Yahyâ b. Maîn⁷⁵ ve Kuteybe ed-Dîneverî⁷⁶ (öl. 276/889) bâtili uydurma anlamında kullanmışlardır.⁷⁷ Bâtıla uydurma anlamını yükleyen muhaddisler, râvilerle ilgili

⁷² Buhârî, "Hudûd", 28 (No. 6823); Müslim, "Tövbe", 44 (No. 2764) .

⁷³ İbn Ebû Hâtîm, *el-İlel*, 4/202.

⁷⁴ İbn Battâl, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, 8/317.

⁷⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Min kelâmi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dîmeşk: Dârü'l-Me'mûn, ts.), 1/31.

⁷⁶ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Mu'cemu's-şuyûh*, thk. Vefâ' Takiyuddîn (Dîmeşk: Dârü'l-Beşâir, 1421/2000), 1/474.

⁷⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 1/128.

“yalancı”, “hadis uydurur”, “hadis hırsızı” gibi ifadelerle, verdikleri hükümlerin illetlerini beyan etmişlerdir. Dolayısıyla âlimlerin bu açıklamaları, verdikleri bâtil hükmünün mevzû anlamında olduğunu anlamayı sağlamıştır. Ebû Hüreyre’nin “Cünüp için mazmaza ve istinşakın üçer defa olması farzdır” rivayeti için Dârekutnî, râvi Bereke b. Muhammed hadis uydurduğundan dolayı bâtil demiştir.⁷⁸ Yine Beyhakî (öl. 458/1066) “Bir Müslümanda hem haraç hem de öşür cem edilmez” haberine, râvi Yahyâ b. Anbese’nin hadis uydurmakla itham edildiğinden bâtil demiştir.⁷⁹ Bu örneklerde bâtil hükmünün uydurma anlamında olduğu râvilerin yalancılık ve hadis uydurmakla itham edilmesinden anlaşılmaktadır. Yine İbnü’l-Cevzî (öl. 597/1201) “Bir kimsenin içinin irin ve kanla dolması hicvedilen şiirle dolmasından daha hayırlıdır” rivayeti için bâtil demiş ve râvi Kelbî’nin sikâ olmadığını, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osmân’ın şiir dinlemiş olduklarını delil göstererek bu habere bâtil hükmünü verme sebebini açıklamıştır.⁸⁰ Bu rivayetin, hem râvisinin sikâ olmamasından hem de metnin Hz. Peygamber ve halifelerinin uygulamalarına muhalif olmasından bâtil olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Çünkü her sikâ olmayan râvinin haberi için mevzû denilemeyeceği ehlince bilinen bir durumdur. Burada râvinin sikâ olmaması ve metnin de Hz. Peygamber’in ve sahâbenin uygulamalarına muhalif olmasından dolayı bâtil hükmünün verildiği ifade edilmiştir. İbn Asâkir’in (öl. 571/1176) *Târîhu medîneti Dimaşk*’ına aldığı “Hacerü’l-esved Allah’ın yeryüzündeki elidir. Onunla kullarını musafaha eder” haberi için İbnü’l-Cevzî, İbn Şeybe (öl. 262/875) ve başkalarının kizb ile itham ettikleri râvi İshak b. Beşir’den dolayı sahîh olmadığını söylemiştir. İbn Arabî (öl. 543/1148) ise bu hadisin bâtil olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Bâtılın mevzû anlamında değerlendirilmesi bazen de âlimlerin genel kabullerine muhalif olmasından dolayı olmuştur. Örneğin Nevevî (öl. 676/1277) “Bir dirhem kadar kan namazın iadesini gerektirir”⁸² rivayeti için ehl-i ilim yanında aslı olmayan bâtil bir haber olduğunu söylemiştir.⁸³ Yine Hz. Peygamber İbn Mes’ûd’a cin gecesinde “Yanında su var mı? diye sormuş o ise hayır demiştir. “Yanında nebiz⁸⁴ var mı?” diye sorunca da evet demiştir. Bunun üzerine Resûlullah onunla abdest almıştır.⁸⁵ Cevrekânî bu hadis için

⁷⁸ Dârekutnî, *Sünen*, 1/207 (No. 409).

⁷⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Beyrût: Dârü’l-kütübü’l-İlmiyye, 2003), 4/222.

⁸⁰ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Keşf li-müşkili’s-Sahîhayn* (Riyâd: Darü’l-Vatan, ts.), 1/250.

⁸¹ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcîl’ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-Câmî’i’s-sağîr* (Mısır: Mektebetu’t-Ticariyye el-Kübrâ, 1356), 3/409.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *et-Târîhü’l-kebîr* (Haydarâbâd : Dâiretü’l-Me’arif, ts.), 3/309.

⁸³ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîh-i Müslim b. el-Haccâc* (Beyrût: Dâr-ü İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1392), 1/97.

⁸⁴ Kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türüdür. Bk. Mustafa Baktır, “İçki (İslâm’da)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/458.

⁸⁵ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 7/367 (No. 4353).

Kur'an, sünnet, icma ve kıyasa muhalif olmasından dolayı bâtıl demiştir.⁸⁶ Burada haber râvi ve sened yönünden değil de metinden dolayı bâtıl olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Muhaddisler, herhangi bir hadis hakkında bâtıl hükmünü verdiklerinde, bâtıl ile neyi kastettiklerini ve hükmü hangi sebebe bina ettikleri hakkında bilgi vermediklerinde, bâtılın hangi anlamda değerlendirildiği konusu müphem kalmaktadır. Bu nedenle kesin yargılarda bulunmak mümkün olmamakla birlikte yukarıda örnekleri verildiği üzere muhaddisin verdiği hüküm hakkında yaptığı açıklamalar yorum üretmeyi mümkün kılmaktadır. Bâtılın zayıf, uydurma gibi başka terimlerle birlikte değerlendirmemesi veya muhaddisin verdiği hükmün illetini zikretmemesi durumunda haber hakkında verilen bâtıl hükmünün muhaddisin kastına muhalif anlaşılmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla bazı muhaddisler haberler hakkında verdikleri hükümlerin doğru anlaşılması için bâtılı başka kavramlarla birlikte mürekkep olarak kullanmışlardır. Şimdi bâtılın mürekkep kullanımları tetkik edilmeye çalışılacaktır.

2.3. Zayıf-Bâtıl (ضَعِيفٌ بَاطِلٌ)

Bâtıl kelimesi birçok anlamda kullanıldığından bazı âlimler haberler hakkında verdikleri hükümlerin sıhhat derecesini ifade etmek için görüşlerini “zayıf-bâtıl” gibi mürekkep formlarla vermeye çalışmışlardır. Bilindiği üzere zayıf hadisle amel konusunda cevaz veren birçok âlim bulunmaktadır. Dolayısıyla muhaddislerin bazen haberin çok zayıf olduğunu ve haberin hüküm istinbatında kullanılmasının uygun olmadığını ifade etmek için bu yöneme başvurdıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan bazı muhaddislerin haberin mevzû olduğuna dair kesin delilleri olmadığından uydurma hükmünü vermekten sakınmış oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu muhaddislerin, haberin mevzû olmamakla beraber çok zayıf olup amel edilemeyeceğini ifade etmek için “zayıf-bâtıl” ifadelerini tercih ettikleri kanaati oluşmaktadır. Örneğin Mûsâ b. Mutayr'ın rivayetine göre bir sahâbî karısını üç talâkla boşamıştır. Kadın tekrar ilk kocasının kendisine helal olması için başka birisiyle evlenmiştir. İkinci koca duhûlden sonra kadını boşamıştır. Kadın iddeti sona erdikten sonra ilk kocası ile birlikte tekrar evlenmek üzere durumu Hz. Peygamber'e sormuşlardır. Resûlullah, ikinci nikâhın, mihri, velinin izni, şahitleri ve koca ile birlikte olup olmadığı ile ilgili sorular sormuştur. Resûlullah her soruya evet cevabını alınca bu durumda aldatma/hülle olmadığını ve kadının ilk kocası ile evlenebileceğini söylemiştir. Ebû Zür'a bu haber için “zayıf-bâtıl” hükmünü vermiş ve bunun hüccet olamayacağını söylemiştir.⁸⁷ Nevevî⁸⁸ ve Zerkeşî (öl. 794/1392) de “zayıf-bâtıl” mürekkep kavramını mevzû olmamakla beraber hüccet olamayacağını ifade etmek için

⁸⁶ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/498.

⁸⁷ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Tavzîh li-şerhi'l-câmi'i's-sahîh* (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 25/229.

⁸⁸ Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, 1/220.

kullanmışlardır.⁸⁹ Yine Azîmâbâdî (1857-1911) de bu mürekkebi zayıf ve ihticac edilmez anlamında değerlendirmiştir.⁹⁰ Bütün bunlardan anlaşılan “zayıf-bâtıl” kullanımı genellikle çok zayıf ve amel edilmeyen anlamında değerlendirilmiştir.

2.4. Bâtıl-Münker Kullanımı (باطل مُنْكَر)

Muhaddisler haberlerin zayıflık derecelerini bazen “bâtıl-münker” ifadesi ile açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel, bâtil-münker’i zayıf anlamında kullanmıştır.⁹¹ Yine “Babanın evladına duası peygamberin ümmetine duası gibidir”⁹² haberi için Tirmizî, “münker”, İbnü’l-Cevzî, “mevzû” hükmünü vermişken Ahmed b. Hanbel “bâtıl-münker” demiştir.⁹³ ed-Dûlâbî (öl. 310/923),⁹⁴ İbn Hibbân⁹⁵ ve Nevevî⁹⁶ de “bâtıl-münker” ter kibini çok zayıf anlamında değerlendirmişlerdir. Cevrekânî’nin, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr ve’s-sihâh ve’l-meşâhîr* adlı eserinde “bâtıl-münker” kavramı sadece bir yerde geçmektedir. Cevrekânî’nin de diğer muhaddisler gibi “bâtıl-münker” ter kibini çok zayıf anlamında kullanmış⁹⁷ olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Cevrekânî haberin münker olması durumunda “bâtıl-münker” demiş⁹⁸ haberin mevzû olması durumunda ise “bâtıl-mevzû” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca o, haberin zayıf-münker olması durumunda ise bâtil⁹⁹ veya bâtil-münker demiştir.

Bâtıl-münkeri çok zayıf anlamında isti’mâl eden muhaddisler olduğu gibi aslı olmayan uydurma anlamında değerlendirenler de olmuştur. Örneğin İbn Abdilber (öl. 463/1071) bâtil-münkeri aslı yok anlamında zikretmiştir.¹⁰⁰ İbn Abdilber, Hz. Peygamber’in “arkamda oturarak namaz kılan iman etmiş olamaz” rivayeti için “bâtıl-münker” demiş ve bu hükmün illeti olarak, haberin sahîh haberlere muhalif olmasını ve âlimlerin oturarak namazın kılınabileceği yönündeki görüşlerine

⁸⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdî eş-Şâfi’î ez-Zerkeşî, *en-Nuket alâ mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Zeynul’âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec (Riyâd: Edvâ’ü’s-Selef, 1419/1998), 1/428.

⁹⁰ Ebü’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî Diyânüvî Azîmâbâdî, *Avnü’l-Ma’bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud ve meahu haşiyeti İbn Kayyim* (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1415), 10/353.

⁹¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir Suyûtî, *el-Le’âli’l-masnû’a fi’l-ahbâri’l-mevzû’a* (Beyrût: Dârü’l-kütübü’l-İlmiyye, 1996), 2/250.

⁹² Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Hilyetu’l-evliyâ ve tabakâtu’l-asfiyâ* (Mısır: Dârü’s-Saâde, 1974), 8/347.

⁹³ el-Münâvî, Feyzû’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr, 3/525.

⁹⁴ Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed er-Râzî ed-Dûlâbî, *el-Kunâ ve’l-esmâ’*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Feryâbî (Beyrût: Dâr-ü İbn Hazm, 1421/2000), 3/980.

⁹⁵ el-Münâvî, Feyzû’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr, 3/103.

⁹⁶ el-Münâvî, Feyzû’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr, 4/248.

⁹⁷ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr*, 1/314.

⁹⁸ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr*, 1/322.

⁹⁹ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr*, 1/490.

¹⁰⁰ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî (Mağrib: Vezâretü Umûmî’l-Evkâf ve’s-Şüûni’l-İslâmiyye 1976), 19/165.

muhallif olduğunu göstermiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in oturan imamın arkasındakiler de otursunlar haberi mensûhtur.¹⁰¹ Bu haberde İbn Abdilber'in "bâtıl-münker" ifadesini mensûh rivayet için zikrettiği anlaşılmaktadır.

Bazı muhaddisler bu terkihi uydurma anlamında da değerlendirmişlerdir. Örneğin Dârekutnî¹⁰² ve İbn Adî (öl. 365/976) bâtıl-münkeri uydurma anlamında isti'mâl etmişlerdir.¹⁰³ Yine Nevevî "Namaz dinin direğidir. Terk eden dinini yılmıştır" haberi için uydurma anlamında "bâtıl-münker" demiştir. İbn Hacer (öl. 852/1449), Nevevî'nin "bâtıl-münker"i uydurma anlamında kullandığını anlayarak, onun görüşüne itiraz etmiş ve haberin zayıf veya munkatı'olabileceğini ancak bâtıl olmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁴ Ebû Hatîm,¹⁰⁵ İbn Kayserânî¹⁰⁶ ve Fettenî (öl. 986/1578) de "bâtıl-münker"i uydurma anlamında değerlendirmişlerdir.¹⁰⁷ Razî aklı olmayanın dini olmadığını ifade eden hadis için "bâtıl-münker" demiştir.¹⁰⁸ Bu örneklerde görüldüğü gibi mürekkep ifadelere bile muhtelif anlamlar yüklenmiştir. Bazıları "bâtıl-münker"i çok zayıf anlamında vermişken bazıları da aslı olmayan uydurma anlamında kullanmışlardır.

2.5. Bâtıldır-Aslı Yoktur Kullanımı (باطل لا أصل له)

Ebû Hatim gibi bazı âlimler "bâtıldır-aslı yoktur" terkihini çok zayıf-münker anlamında değerlendirmiş¹⁰⁹ olsalar da muhaddislerin çoğunluğu bu mürekkebi genellikle aslı olmayan uydurma haberler için kullanmışlardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel,¹¹⁰ Ukaylî (öl. 322/934),¹¹¹ İbn Hibbân,¹¹² Beyhakî¹¹³ ve Dârekutnî¹¹⁴ "bâtıl-aslı yoktur" mürekkebini mevzû anlamında isti'mâl etmişlerdir.

-
- ¹⁰¹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî İbn Abdilber, *el-İstizkâr* (Beyrût: Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 2000), 2/176.
- ¹⁰² Ebû'l-Fadl Abdurrahîm b. el-Huseyn b. Abdurrahmân Zeynuddîn el-İrâkî, *Zeylu Mîzânî'l-İtidâl*, thk. Alî Muhammed Mu'avvad - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: y.y., 1416/1995), 1/44.
- ¹⁰³ İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz*, 2/2099.
- ¹⁰⁴ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammeştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed (Beyrût: el-Mektebetü'l-âsriyye, 2000), 2/34.
- ¹⁰⁵ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzû'ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (Medine: Mektebetü's-Selefiye, 1966), 1/230.
- ¹⁰⁶ İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz*, 5/2688.
- ¹⁰⁷ Muhammed Tâhir b. Ali es-Siddîkî el-Hindî el-Fettenî, *Tezkiratu'l-mevzû'ât* (İdâretü'l-Tabaâtü'l-Münire, 1343), 1/41.
- ¹⁰⁸ Dûlâbî, *el-Kunâ ve'l-esmâ'*, 3/980.
- ¹⁰⁹ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-sünnetihî aleyhisselâm*, 1/929.
- ¹¹⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene fî beyâni keşîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire ale'l-elsine*, thk. Muhammed Osmân (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-Arabî, 1958), 1/215.
- ¹¹¹ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, 6/213.
- ¹¹² Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîh (el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi)* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 2/273.
- ¹¹³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/1/21.
- ¹¹⁴ el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, 3/535.

Hattâbî (öl. 388/998),¹¹⁵ İbn Abdilber¹¹⁶ ve Sindî (öl. 1138/1726) “Size bir hadis geldiğinde onu Kur’an’a arz edin eğer ona muvafık ise alın” haberi için “bâtıldır- aslı yoktur” demişlerdir.¹¹⁷ Yahyâ b. Maîn de bu rivayetin zındıkların uydurması olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸ Hz. Ali’nin “Bir bileğim kırıldı. Resulullah’a sordum. Resûlullah sargı üzerine mesh etmemi emretti”¹¹⁹ haberi için Ebû Hâtim, râvi Amr b. Hâlid’in” metrukul-hadîs” olmasından dolayı “bâtıldır-aslı yoktur” demiştir.¹²⁰ Ukaylî, İbn Abbas kanalıyla gelen “Kim Mekke’nin sıcağına bir saat sabrederse Allah onu yetmiş mevsim cehennemden uzaklaştırır” hadisi için “bu hadis bâtıldır, aslı yoktur” diyerek haber hakkındaki kanaatini ifade etmiştir.¹²¹ Nevevî, “Hz. Peygamber Necm suresini okuduktan sonra secde etti. Müşrikler hatta Mekke’deki herkes Müslüman oldular” haberi için “bâtıldır-aslı yoktur” diyerek bu terkibi uydurma anlamında kullanmıştır.¹²² Ayrıca Nevevî bazen hem mezhebi görüşü için hem de hadisin sıhhati¹²³ için “bâtıldır-aslı yoktur” terkinini zikretmiştir.¹²⁴ İbn Cemâa (öl. 733/1333) hadisin râvilerinden ikisinin metrûk olması ve onların uydurma ve kizble bilinmesinden dolayı hadisin bâtil ve aslının olmadığını söylemiştir.¹²⁵ Birçok muhaddisin uyguladığı yöntem gibi İbn Cemâa da uydurma anlamını yüklediği bu mürekkebin illetini zikrederek maksadının doğru anlaşılmasını sağlamıştır. Sübkî (öl. 756/1355)¹²⁶ ve Cürçânî (öl. 323/935) de “bâtıldır-aslı yoktur” terkinini mevzû anlamında değerlendiren âlimlerdendir.¹²⁷ Aynî, cuma gecesinden cuma namazı kılincaya kadar sefere

¹¹⁵ Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen* (Haleb: Matbaâtü’l-İlmiyye, 1932), 299.

¹¹⁶ İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta mine’l-meânîve’l-esânîd*, 19/165.

¹¹⁷ Ebû’l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Hâşiyetu’s-Sindî alâ süneni’n-Nesâî* (Haleb: Mektebü’l-Matbû’âtî’l-İslâmiyye, 1406/1986), 1/10.

¹¹⁸ Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen*, 299.

¹¹⁹ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî Abdurrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-Azamî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403), 1/161 (No. 623).

¹²⁰ Moğultay b. Kılıç, *el-İlâm bi-sünnetihî aleyhisselâm*, 1/929.

¹²¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ Ukaylî, *ed-Du’afâu’l-kebîr*, thk. thk. Abdulmu’tî Emîn Kal’acî (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1984), 1/255.

¹²² Nevevî, *el-Minhâc şerhü sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, 5/75.

¹²³ Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir Kastallânî, *İrşadü’s-sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Mısır: Matbaâtü’l-Kübrâ’l-Emîrî, 1323), 1/263.

¹²⁴ Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, 11/189.

¹²⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî. *İdâhü’d-delîl fi kat’i huceci ehli’t-ta’tîl*. thk. Vehbî Suleymân (b.y.: y.y., 1410/1990), 1/226.

¹²⁶ Ebû’l-Hasen Ali b. Abdulkâfi b. Ali b. Temmâm b. Hâmid Takiyyuddîn es-Subkî, *İbrâzü’l-hikem min hadîsi rufî’a’l-kalem* (Beyrût: Darü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, 1412/1992), 1/54.

¹²⁷ Moğultay b. Kılıç, *el-İlâm bi-sünnetihî aleyhisselâm*, 1/763.

çıkılmayacağı hususundaki görüşünü bu terim ile ifade etmiştir.¹²⁸ Yine Suyûtî (öl. 911/1505)¹²⁹ ve Kastallânî (öl. 923/1517) de bu terimi mevzû anlamında kullanmışlardır.¹³⁰

Hadisler hakkında verilen bâtil ve terkiplerinin hangi anlama geldiği hususu ya muhaddisin verdiği hükmün illetini açıklamasıyla ya da zikredilen eserin hangi amaçla oluşturulduğunun bilinmesiyle tespit edilebilmektedir. Örneğin mevzûât eserlerine alınan haberler için bunu söyleyebiliriz. Çünkü bu eserlere genellikle uydurma haberler alınmıştır. Yapılan araştırmada mevzûât müellifleri verdikleri mevzû hükümlerini “bâtıldır-aslı yoktur” terkihi ile de ifade ettikleri görülmüştür. Örneğin İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ında bu kullanım 22 yerde geçmektedir. İbnü'l-Cevzî, verdiği hükümlerin Ebû Hatîm, Hattâbî, İbn Hibbân ve Ukaylî'nin görüşleri olduğunu ifade etmiştir.¹³¹ Suyûtî'nin *Leâli*'sinde bu kavram 17 kere geçmektedir. O da bu âlimlere ek olarak Dârekutnî ve Cevrekânî'den nakletmiştir.¹³² Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) fakirlikle iftihar edilmesini isteyen haber için “bâtıldır-aslı yoktur” diyerek bu terkihi uydurma anlamında zikretmiştir.¹³³ Dolayısıyla mevzûât âlimlerinin geneli “bâtıldır-aslı yoktur” terkihini uydurma anlamında değerlendirdiklerini söylemek mümkündür.

2.6. Bâtıldır-Sahîh Değildir Kullanımı (باطل لا يصح)

“Bâtıl-sahîh değil” kavramı yukarıdaki “bâtıl-aslı yoktur” terkihiye göre biraz kapalı görünmektedir. Dolayısıyla âlimlerin kullanımlarının ve verdikleri hükümlerinin illetleri iyice araştırılması gerekmektedir. Ahmed b. Hanbel bu terimi kullanmış ama sebebini zikretmemiştir.¹³⁴ Mervezî (öl. 294/906) bu terkihi uydurma anlamında zikretmiştir.¹³⁵ Dârekutnî, râvinin hadis uydurduğunu ve ondan başkasının da haberi rivayet etmediğini delil göstererek bir rivayet için “bâtıl-

¹²⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahihi'l-Buhârî*, 6/204.

¹²⁹ Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefîrî eş-Şâfi'î, *el-Mecâlisu'l-va'ziyye fî şerhi ehâdisi Hayri'l-Beriyye* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/116.

¹³⁰ Kastallânî, *İrşadü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 9/293.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 178, 216, 252, 258.

¹³² Suyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a*, 18, 123, 219, 327, 2/26.

¹³³ Nureddin Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâtî'l-mesâbîh* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002), 8/3283.

¹³⁴ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısıri İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Ebu'l-Ğayt vd. (Riyâd: Dârü'l-Hicre, 2004), 3/51.

¹³⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Nasr Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Ta'zîmü kadri's-salât*, thk. Abdurrahman b. Abdulcebbar (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406), 2/546.

sahîh değil” hükmünü vermiştir.¹³⁶ Beyhakî,¹³⁷ Kurtûbî¹³⁸ ve İbn Receb (öl. 795/1393)¹³⁹ “bâtıldır-sahîh değildir” mürekkebinin mevzû anlamında kullanmışlardır. Her ne kadar bu âlimler bu terkinin illetini zikretmemiş olsalar da İbn Asâkir bu kullanımın ilim ehlinde mevzû anlamında olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰ Mevzûât müelliflerinden İbnü'l-Cevzî de bu terkinin mevzû anlamında zikretmiştir.¹⁴¹ “Misvakla kılınan namazın misvaksız kılınan namazdan 70 kat sevap olacağı” haberi için Dârekutnî ve İbn Hibbân zayıf demişken İbn Maîn “isnadı bâtıldır-sahîh değildir” diyerek uydurma anlamında kullanmıştır.¹⁴² Elbânî de bu terkinin uydurma anlamında değerlendirmiştir.¹⁴³ Âlimler mevzû hadis için “bu hadis mevzudur-sahîh değildir” şeklinde bir kullanımda bulunmamışlardır. Dolayısıyla هَذَا حَدِيثٌ بَاطِلٌ لَا يَصِحُّ kullanımları “bâtıl-mevzû” terimi gibi sadece uydurma anlamına gelmediğini göstermektedir. Bu kavramın zayıf, mensûh, mevzû, geçersiz anlamlarında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Ancak bununla beraber âlimlerin kullandıkları kavramlara her zaman aynı anlamı yüklediklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü hadis âlimleri bazı kavramları rivayete özgü bir şekilde zikretmişlerdir. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere bâtıl kavramı, zayıf, çok zayıf ve uydurma anlamlarında değerlendirilmiştir.

2.7. Bâtıl –Mevzû Kullanımı (مَوْضُوعٌ بَاطِلٌ)

Muhaddisler rivayetlerle ilgili hükümlerini verirken bazen bâtılı mevzû kavramıyla birlikte mürekkep olarak isti'mâl etmişlerdir. Bu terkinin kullananların başında Ahmed b. Hanbel,¹⁴⁵ Nesâî,¹⁴⁶ Ebû Hâtim,¹⁴⁷ İbn Adî,¹⁴⁸ Dârekutnî,¹⁴⁹ Hâkim, Beyhâkî (öl. 458/1066),¹⁵⁰ Hatib el-Bağdâdî (öl.

¹³⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/382.

¹³⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Miftâhu'l-cenne fi'l-ihcâc bi's-sünne* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1409/1989), 1/10.

¹³⁸ İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, 21/120.

¹³⁹ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Medine: Mektebetü'l-Ğürebâ'i'l-Eseriyye, 1417/1996), 2/150.

¹⁴⁰ İbn Asâkir, *Mu'cemu's-şuyûh*, 1/507.

¹⁴¹ el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 3/249.

¹⁴² el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 4/431.

¹⁴³ Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-eḥâdîs'i-z-zâ'ife ve'l-mevzû'a ve eşeruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme* (Riyâd: Dâru'l-Maârif 1992), 2/98.

¹⁴⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâm'ul-Kur'an* (Kahîre: Dâru'l-kütübü'l-Mısırî, 1964), 2/2.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyüllah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-hânî, 1422), 2/318.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 2/19.

¹⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-İlel*, 2/332.

¹⁴⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz*, 5/2602.

¹⁴⁹ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân* (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2002), 9/18.

¹⁵⁰ Ebû Muhammed Cemâl ed-Dîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle'î, *Naşbü'r-râye* (Beyrût-Cidde: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri-Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1418/1997), 1/404.

463/1071)¹⁵¹ ve İbnü'l-Cevzî¹⁵² gelmektedir. Cevrekânî de eserindeki 741 haberin 151'i için bâtil kavramını kullanmıştır. Cevrekânî bu haberlerden on üçünün hükmünü “mevzû-bâtıl” terkihi ile ifade etmiştir. Bu âlim eserinin yedi yerinde “mevzû-bâtıl-aslı yoktur” ve sekiz yerinde de “bâtıl-aslı yoktur” terkihini zikretmiştir. Araştırmamıza göre bâtilin mevzû kavramıyla birlikte kullanımı genellikle mevzûât eserlerinde bulunmaktadır.¹⁵³ Cevrekânî eserinde mevzû terimini sadece dört yerde tek başına vermiştir. Dolayısıyla bu eserde çok zayıf haberler için bâtil denilmişken uydurma haberler için mevzû veya la asla leh kavramı isti'mâl edilmiştir.¹⁵⁴ Müellif bir yerde ise “münker-bâtıl” demiştir.¹⁵⁵ Bu âlim “İman ne artar ne de eksilir” rivayeti için “mevzû-bâtıl” demiştir. Çünkü haberin râvilerinden Ahmed b. Abdullah el-Cüveybârî'nin habîs, deccal ve kezzab olduğu söylenmiş ve sikalardan aslı olmayan haberler isnat ettiği ifade edilmiştir. Cevrekânî bu şahsın cerh amacı dışında isminin hadis kaynaklarında zikredilmesinin caiz olmadığını söylemiştir.¹⁵⁶ İbn Cemâa “Cebrâîl Hz. Peygamber'in yanında otururken bir melek gelmiştir. Cebrâîl ona Rabbimizi nerede bıraktın?” diye sorunca melek “yerin yedinci tabakasında” bıraktım demiştir. Sonra başka bir melek gelmiş ona da Rabbimizi nerede bıraktın diye sormuş o göğün yedinci tabakasında olduğunu söylemiştir. Başka melekler gelmiş onlara da aynı soru sorulmuştur. Biri meşrikte bir başka melek de mağribde bıraktım demiştir” rivayeti için “bâtıl-mevzû” terkihini kullanmıştır. İbn Cemâa, bu haberin zındıkların dinle oynamaları ve dini alaya almaları için uydurmuş olduklarını ifade etmiş ve bu tür rivayetlerin ancak râvinin yalancı olduğunu açıklamak için aktarılabileceğini söylemiştir.¹⁵⁷ İbn Hacer¹⁵⁸ ve Ali el-Kârî de bu terkihi uydurma anlamında değerlendirmişlerdir.¹⁵⁹ Bazen uydurma bir haber için bazı muhaddisler mevzû kavramını zikretmişken başkaları da “bâtıl-mevzû” terkihini kullanmışlardır. Örneğin İbnü'l-Cevzî, Suyûtî ve Fettenî gibi mevzûât müellifleri Ebû Hanîfe'yi öven haber için sadece mevzû kavramını zikretmişlerdir.¹⁶⁰ Hatîb ise Ebû Hanîfe'yi öven haberin râvilerinden Muhammed b. Yezîd'in “metrûkü'l-hadîs” olduğunu, Süleymân ve şeyhinin meçhûl olduğunu ifade etmiş ve bu haberin “bâtıl-mevzû” olduğunu söylemiştir.¹⁶¹

¹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 1/292.

¹⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 2/150.

¹⁵³ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/142.

¹⁵⁴ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*.

¹⁵⁵ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/314.

¹⁵⁶ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/142.

¹⁵⁷ İbn Cemâa, *İdâhu'd-delîl fî kat'i hüceci ehli't-ta'tîl*, 1/229.

¹⁵⁸ Nureddin Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfuâtü fî'l-ahbârî'l-mevdûa* (Beyrût: Müessesetü'r-Risale,ts.), 256.

¹⁵⁹ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfuâtü fî'l-ahbârî'l-mevdûa*, 419.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 2/48; Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 1/417; Fetennî, *Tezkiratu'l-Mevdûât*, 1/111.

¹⁶¹ Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, 417.

Âlimlerin bu terkihi kullanmalarından, bâtil kavramının tek başına mevzû kavramı kadar haberin uydurma olduğunu açıklamaya yeterli olmadığını göstermektedir. Mevzû kavramının uydurma anlamına geldiği hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Dolayısıyla mevzû kavramı tek başına haberin uydurma olduğunu ifade etmeye yeterliyken, “bâtil-mevzû” terkihinin mevzû kavramından ne farkı olduğu hususunda herhangi bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.

2.8. Bâtil-Mevzû-Aslı Yoktur Kullanımı

Âlimler bazen rivayetin kesin mevzû olduğunu ifade etmek için bu terkihi kullanmışlardır. Dolayısıyla bu durumda haberin uydurma olduğuna dair illetinin zikredilmesine gerek duyulmamıştır. Örneğin, Hz. Peygamber namaza başlarken *سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ* ve *وَجْهَتُ وَجْهِي* cümlelerini birleştirerek okuduğuna dair haber için Ebû Hâtim, “bâtil-mevzû-aslı yoktur” terkihini kullanmıştır.¹⁶² Ebû Hâtim bu üç kavram ile haberin kesinlikle mevzû olduğuna işaret etmiş ve bu yönüyle metindeki hükmün geçersiz olduğuna hükmetmiştir. Cevrekânî de imanın artması ve eksilmesi ile ilgili rivayet için “mevzû-bâtil-aslı yoktur” ve “bu haber Ebû Mutî’in uydurmalarındandır” görüşünü ifade etmiştir.¹⁶³ İbnü’l-Cevzî de bu haberin Ebû Mutî’in uydurmalarından olduğunu söylemiştir. Ancak haberle ilgili uydurma hükmünü “şüphesiz mevzû” diyerek ifade etmiştir.¹⁶⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere muhaddisler bazen aynı illetten dolayı uydurma olduğuna hükmettikleri haberleri muhtelif kavramlarla ifade etmişlerdir. Cevrekânî uydurma haber için “mevzu-bâtil-aslı yoktur” terkihini kullanırken, İbnü’l-Cevzî aynı haber için sadece “mevzû” veya “şüphesiz mevzû” şeklinde hüküm vermiştir. Bu konuda birçok örnek vermek mümkündür. Yine “Ben son peygamberim, benden sonra peygamber gelmeyecektir. Ancak Allah’ın dilemesi başkadır” haberi için Cevrekânî, “mevzû-bâtil-aslı yoktur” ve “zındıkların uydurmasıdır” şeklinde ifadede bulunurken,¹⁶⁵ İbnü’l-Cevzî aynı haber için “mevzû” demekle yetinmiştir.¹⁶⁶ Ali el-Kârî de uydurma haberler için “mevzû” kavramını kullanırken bazen de “mevzû-bâtil-aslı yoktur” terkibinden istifade etmiştir.¹⁶⁷

Sonuç

Bu makalede hadis ve fıkıh disiplinlerinin ortak kullandıkları kavramlardan bâtil kavramı tetkik edilmiş, ilk dönemlerden günümüze kadar âlimlerin bu kavramı hangi anlamlarda ve hangi tür haberler için kullandıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Fakihler kendisinden hüküm çıkarılması için gereken şartları taşımayan haberler için geçersiz anlamında bâtil ifadesini kullanmışlardır. Bâtil

¹⁶² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts), 1/129.

¹⁶³ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/144.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 131.

¹⁶⁵ Cevrekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*, 1/260.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 297.

¹⁶⁷ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâtî'l-mesâbih*, 716.

kavramı fakihler için bir standart halini aldığı görülmektedir. Ancak muhaddisler için bunu söylemek mümkün olmamaktadır. Çünkü bâtil kavramı hadis ilminde zayıf, münker, mevzû ve sahîh olmayan gibi birçok muhtelif anlamlarda isti'mâl edilmiştir.

Birçok muhaddis bâtili zayıf anlamında değerlendirmiştir. Kendisinden hüküm istinbat edilemeyecek derecede zayıf olan veya çok zayıf olmakla beraber mevzû olduğuna dair kesin delil bulunmayan rivayetler için ise âlimler “zayıf-bâtıl” ve “bâtıl-münker” gibi mürekkep kavramlara başvurmuşlardır. Bâtıl kavramı zayıf, çok zayıf anlamında değerlendirildiği gibi mevzû anlamında da isti'mâl edilmiştir. Bâtılı uydurma anlamında değerlendiren muhaddisler, râvilerle ilgili “yalancı, hadis uydurur, hadis hırsızı” gibi açıklamada bulunarak bâtil kavramını mevzû anlamında kullandıklarına işaret etmişlerdir. Bazen de illet zikredilmeden haberin uydurma olduğu “bâtıl-aslı yoktur”, “bâtıl-sahîh değil”, “mevzû-bâtıl” ve “bâtıl-mevzû-aslı yoktur” gibi mürekkep kavramlarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bütün bu kullanımlar muhaddislerin rivayetler hakkındaki hükümlerini muhtelif yöntemlerle verdiklerini göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle bâtilin, sadece sıhhat derecesini ifade eden bir hüküm olmayıp hadis hakkında verilen hükme binaen hadisin mensûh oluşunu izah eden ek bir hüküm olarak verildiği de görülmüştür.

Bâtıl kavramı hadislerin sıhhat değerlendirilmesinde temel bir ölçüt olarak hizmet etmektedir. Bu kavram rivayetlerin zayıf, oldukça zayıf olan, uydurma olmamakla beraber kendisiyle amel edilemeyen, münker, mensûh, ve mevzû gibi hükümleri ifade etmede ve bunlar arasındaki ayrımı önemli bir rol oynamaktadır. Muhaddislerin bâtil kavramını ele alışları üzerine yapılan geniş araştırma neticesinde, bunun çok yönlü bir kavram olduğu ve bu nedenle mantıksal bir tanımının yapılmasının güç olduğu belirlenmiştir. Bu çalışma ile bâtil kavramının anlam çerçevesinin tespit edilmesi ve farklı kullanımlarının değerlendirilmesiyle hadis usûlü literatürüne katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Extended Abstract

Muhaddiths, in the early stages of hadith science, explained their opinions regarding narrations by using the literal or figurative meanings of these words. Scholars have expressed the authenticity of reports using various terms/expressions such as *sahih*, *makbul*, *hasen*, *ma'ruf*, *sakim*, *zayif*, *müzeyyef*, *bâtıl*, and *mawḍū*. Some of these, such as *sahih*, *mensūh*, *munkar*, *mawḍū* became widespread and became concepts in hadith terminology, while words such as *sakīm* and *müzeyyef* either lost their importance or were not used in later periods. Many concepts can have the same meaning regarding hadith, and different rulings can be applied to a single concept. Therefore, to correctly determine the rulings given about hadith, it is important to know which scholars used the concepts used in the early period, for what purpose, and what processes they went through. This article investigates the meaning and use of the concept of *bâtıl*, which has been widely used in hadith sources since the early period. To this end, the article first determines the literal meaning of *bâtıl*, then chronologically investigates the use of the term *bâtıl* in hadith texts, *usul*, and commentaries from the early period to the present day.

The concept of *bâtıl* was found to have various meanings, including weak, very weak, not authentic and *mawḍū*. Some muhaddiths used the compound form “weak- *bâtıl*” to ensure their rulings on reports were correctly understood. Many scholars permit acting upon weak hadiths, so muhaddiths sometimes used this method to indicate a report was very weak and should not be used to derive legal rulings. Some hadith scholars refrained from ruling a report was *mawḍū* due to a lack of definitive evidence. These scholars preferred the term “weak-*bâtıl*” to express a report was not *mawḍū* but was very weak and could not be acted upon. The phrase “*bâtıl-munkar*” has been used by hadith scholars to explain the degrees of weakness of reports. It has been interpreted as meaning “very weak”, “*mawḍū* with no basis in reality” or “*mawḍū*”.

The terms “*bâtıl*” and “*bâtıl-münker*” used in relation to hadiths can be determined by explaining the reason behind the muhaddith's ruling or the purpose for which the work was compiled, since scholars have given different meanings to even compound expressions. Some have given the term “*bâtıl-münker*” the meaning of very weak, while others have used it to mean “*mawḍū* with no basis in reality”. The majority of hadith scholars have used this compound term to refer to *mawḍū* reports with no basis in reality, while some have interpreted the phrase “*bâtıl-there is no original*” as meaning *mawḍū*. The concept of “*bâtıl-not sahih*” seems ambiguous according to the phrase “*bâtıl-there is no original*” and scholars' rulings and usage must be thoroughly investigated. However, scholars do not always assign the same meaning to the concepts they use, because hadith scholars have mentioned some concepts in a manner specific to narration.

Scholars who evaluate “bâtıl” as “mawḍū” have used the concept of bâtil in the sense of mawḍū by making statements such as “fabricator of hadith, thief of hadith” about the narrators. Sometimes, without mentioning the cause, the fabrication of a report has been expressed using compound concepts such as “bâtıl-no origin”, “bâtıl-is not sahih”, “mawḍū-bâtıl” (mawḍū-batil), and “bâtıl-mawḍū-there is no original”. All these usages show that muhaddiths gave their rulings on narrations using various methods. Based on this information, it has been seen that bâtil is not only a ruling that indicates the degree of authenticity, but also an additional ruling that explains the abrogation of a hadith based on the ruling given about it.

When giving their rulings on narrations, muhaddiths sometimes used the concept of batil in combination with the concept of mawḍū. This method indicates that the muhaddiths believed that bâtil alone was not sufficient to express their opinion and therefore added another term. The use of this combination by scholars shows that the concept of bâtil alone is not sufficient to explain that a narration is mawḍū, as the concept of mawḍū does. Therefore, while the concept of mawḍū alone is sufficient to express that a report is mawḍū, it is not possible to say anything about the difference between the compound “bâtıl-mawḍū” and the concept of mawḍū”. Scholars have sometimes used the phrase “bâtıl-mawḍū-there is no original” to indicate that a narration is definitely mawḍū. Therefore, in this case, there is no need to mention the reason why the news is mawḍū.

The concept of bâtil is key to evaluating the authenticity of hadiths. It is used to express rulings such as weak, very weak, mawḍū but not actionable, münker, mansûh, mawḍū and to distinguish between them. Research shows that the concept of bâtil is multifaceted and therefore difficult to define logically. This study aims to contribute to the literature on hadith methodology by identifying the conceptual framework of the concept of bâtil and evaluating its different uses.

ملخص موسع

شهدت المصطلحات في تاريخ الحديث مراحل متعددة. فبعض المصطلحات التي كانت تُستخدم في البداية بمعناها اللغوي أصبحت لاحقاً مفاهيم اصطلاحية رائجة، بينما ظل استخدام بعضها الآخر محدوداً. حاول المحدثون في بدايات علم الحديث التعبير عن آرائهم حول الروايات باستخدام المعاني الحقيقية أو المجازية لهذه الكلمات. فقد عبّر العلماء عن صحة الأخبار بمصطلحات مختلفة مثل: صحيح، مقبول، حسن، معروف، سقيم، ضعيف، غير صحيح، مزيف، باطل، موضوع. بعض هذه المصطلحات، أصبحت شائعة وتحولت إلى مفاهيم مستقرة في مصطلح الحديث، مثل: صحيح، ضعيف، منكر، موضوع؛ بينما فقدت مصطلحات أخرى مثل سقيم ومزيف أهميتها أو توقف استخدامها في الفترات اللاحقة.

من ناحية أخرى، من المعروف أن العديد من المفاهيم التي قد تحمل نفس المعنى تُستخدم في الأحاديث، وتُنسب إلى تلك المعاني المرادة أحكام مختلفة. لذلك، لا يمكن القول بأن جميع العلماء يستخدمون نفس المفاهيم للتعبير عن معنى مشترك. ولتحديد الأحكام الصادرة عن الأحاديث بشكل صحيح، لا بد من الوقوف على العلماء المتقدمين الذين استعملوا تلك المصطلحات وفي أي سياق أو معنى استخدموها. لأن المفهوم قد ينحرف أحياناً عن المعنى الذي استخدمه المتقدمون من المحدثين إلى معنى آخر مختلف في الفترات اللاحقة. وإذا لم تؤخذ هذه النظرة في الاعتبار، فقد يؤدي ذلك إلى فهم الأحكام الصادرة بشكل غير صحيح. نظراً لأنه لا يمكن تقييم جميع الكلمات المستخدمة فيما يتعلق بصحة الأحاديث في دراسة واحدة، فإن هذه المقالة تبحث في معنى واستخدام كلمة باطل فقط، والتي استخدمت على نطاق واسع في مصادر الحديث منذ الفترة الأولى، ولكن لم يتم تعريفها ولم تصبح مصطلحاً. ولهذا الغرض، كان من المهم تحديد المعنى اللفظي لكلمة "باطل"، ثم البحث في استخداماتها كمصطلح في نصوص الحديث ومناهجه وشروحه من حيث التسلسل الزمني من العصور الأولى إلى يومنا هذا.

أظهر البحث أن مصطلح "باطل" تم تفسيره بمعانٍ متعددة مثل: ضعيف، ضعيف جداً، ليس بحجة، موضوع. وقد استخدمها بعض علماء الحديث بمعنى الضعيف. ومن أبرز من استخدموها بمعنى الضعيف، علماء الرجال، والعلل، والجرح والتعديل. وقد استخدم بعض المحدثين صيغة مركبة "ضعيف-باطل" لتوضيح الحكم بشكل أكثر دقة. فكما هو معلوم، هناك العديد من العلماء يميزون العمل بالحديث الضعيف، ولذلك لجأ بعض المحدثين إلى هذه الطريقة للتعبير عن أن الرواية ضعيفة جداً ولا يجوز الاستدلال بها في الأحكام. كما تبين أن بعض

المحدثين امتنعوا عن الحكم بأن الحديث "موضوع" لعدم وجود دليل قاطع على وضعه، فاختاروا وصفه بأنه "ضعيف-باطل" للتعبير عن أنه لا يعمل به مع أنه ليس موضوعاً. وأحياناً استخدموا عبارة "باطل-منكر" لتوضيح درجة ضعف الرواية. وقد فسر بعضهم هذا التركيب بمعنى "ضعيف جداً"، بينما اعتبره آخرون بمعنى "موضوع لا أصل له".

ويتوقف تحديد معنى استخدام مفردة أو تركيب مثل "باطل-منكر" على شرح المحدث لعلّة الحكم الذي أطلقه، أو على معرفة الغرض من الكتاب الذي ورد فيه هذا الحكم. فحتى التراكيب المختلفة قد حُمِلت بمعانٍ مختلفة. فمثلاً، استخدم بعض العلماء تعبير "باطل-لا أصل له" بمعنى "منكر جداً"، بينما رأى غالبية المحدثين أن هذا التركيب يُستخدم عادة في وصف الأحاديث الموضوعية. ويبدو أن أغلب المحدثين الذين كتبوا في الموضوعات يقيمون تعبير "باطل-لا أصل له" على أنه يدل على الحديث الموضوع. أما تركيب "باطل-ليس بصحيح"، فهو يتطلب بحثاً دقيقاً في استخدامات العلماء له وفي علل الأحكام التي أطلقوها، خاصة أن العلماء لا يستخدمون دائماً المصطلحات بمعانٍ ثابتة، بل قد يذكرونها بطريقة خاصة بحسب الرواية.

وقد أشار بعض المحدثين، عند تقييمهم للرواية، إلى أن "باطل" تعني موضوع من خلال تعبيرات أخرى تفسر ذلك مثل: كذاب، يضع الحديث، سارق حديث. وأحياناً يُقال عن الحديث إنه موضوع باستخدام تركيبات مثل: "باطل-لا أصل له"، "باطل-ليس بصحيح"، "موضوع-باطل"، و"باطل-موضوع-لا أصل له"، دون ذكر العلة. كل هذه الاستخدامات تُظهر تنوع منهج المحدثين في إصدار الأحكام على الروايات. ومن هذا يتضح أن "باطل" لا يُستخدم فقط للدلالة على درجة الصحة، بل أيضاً كحكم إضافي يُشير إلى نسخ الحديث، بناءً على الحكم الصادر بشأنه.

وقد استخدم بعض المحدثين "باطل" مع "موضوع" في تركيب واحد، عندما رأوا أن "باطل" وحدها لا تكفي لإظهار رأيهم. وهذا يشير إلى أن "باطل" بمفردها لا توصل إلى وضوح مصطلح "موضوع" في الدلالة على أن الحديث مكذوب، لا خلاف فيه. ومن هنا، لا يمكن الجزم بوجود الفرق ما بين "باطل-موضوع" وبين "موضوع" وحدها. وقد استخدم بعض العلماء تعبير "باطل-موضوع-لا أصل له" لتأكيد أن الرواية مكذوبة بشكل قطعي، دون الحاجة لذكر علة الحكم.

ويُعد مفهوم "باطل" مقياساً أساسياً في تقييم صحة الأحاديث، حيث يؤدي دوراً مهماً في التمييز بين الروايات الضعيفة، والضعيفة جداً، والموضوعة، والمنكرة، والمنسوخة، وتلك التي لا يُعمل بها رغم أنها ليست موضوعة. ومن خلال هذا البحث الواسع في تعامل المحدثين مع مصطلح "باطل"، تبين أنه مصطلح متعدد الأوجه، مما يجعل من الصعب تحديد تعريف منطقي دقيق له. وتهدف هذه الدراسة إلى الإسهام في أدبيات علم الحديث من خلال تحديد الإطار المفاهيمي لكلمة "باطل" وتقييم استخداماته المختلفة.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الرواية، المحدث، علم مصطلح الحديث، الباطل.

Kaynaklar / References

- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammeştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Ahmed Abdullah Ahmed - Riyâd Hüseyin Abdullatîf. "el-Hadîsü'l-bâtıl inde el-İmâm Ebû Hâtîm er-Râzî: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbi 'ilel' li İbnihi Abdurrahman". *Al-Meezan for Law and Islamic Studies* 2/2 (Haziran-2015), 297-318.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*. thk. Vasiyüllah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dârü'l-Hânî, 1422.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Câmi' fî'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyüllâh b. Muhammed Abbâs. Hindistan: y.y., 1408/1988.
- Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed Naim Babanzade. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: DİB Yayınları, 1982.
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed. *el-Esrâru'l-merfuâtü fî'l-ahbârî'l-mevdûâ*. Beyrût, Müessesetü'r-Risale, ts.
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâtî'l-mesâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Aynî, Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî. *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahîhi'l- Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, ts.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî Diyânüvî. *Avnü'l-ma'bûd şerhu sünen-i Ebî Dâvud ve meahu Haşiyeti İbn Kayyim*. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef. *el-Müntekâ*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1332.
- Baktır, Mustafa. "İçki (İslâm'da)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/458-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bardakoğlu, Ali. "Butlân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/476-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebir*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'arif, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsir. Beyrût: Dâr-ü Tavki'n-Necât, 1422.
- Cevrekânî, Ebû Abdullâh el-Huseyn b. İbrâhîm b. el-Huseyn b. Ca'fer el-Hemezânî el-Cevrekânî. *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. 2 Cilt. Riyad; Hindistan: Dârü's-Semî'î li'n-Neşri ve't-Tevzî'i; Muesseset-ü Dârü'd-Da'veti't-Ta'limiyyeti'l-Hayriyye, 1422/2002.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavût ve Arkd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dûlâbî, Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed er-Râzî. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Feryâbî. 3 Cilt. Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1421/2000.

- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah el-İşbîlî. *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*. Ummân: Dâru'l-Beyarik ,1999.
- Ebû Nasr el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ebû Nuaym el-İsbahânî. *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Mısır: Dâru's-Saâde, 1974.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ', Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra'. *el-İddetu fî usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Ebû Yûsuf. Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Âsâr*. thk. Ebû'l-Vefâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, ts.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî et-Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ'. *Şerhü's-sünne*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût - Muhammed Zuheyr eş-Şâvîş. 15 Cilt. Dimaşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- el-Cessâs, Ahmed b. Ali b. Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs el-Hanefî. *el-Fusûl ve'l-usûl*. Kuveyt: Vezâret-u Evkâf, 1994.
- el-Elbânî, Nâsirüddin el-Elbânî. *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve esseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. Riyâd: Dâru'l-Maârif 1992,
- Fettenî, Muhammed Tâhir b. Ali es-Siddîkî el-Hindî. *Tezkiratu'l-mevdûât. İdâretü'-Tabaâtü'l-Münire*, 1343.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr*. thk. Abdülazîm eş-Şinnâvî. Beyrût: Mektebetü'l-İlmiye, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdusselâm Abduşşâfî. Beyrût: y.y., 1413/1993.
- Ğenânîm, İnâd Ğalib. "el-Hadîsü'l-bâtıl İnde İbn Hibbân: Dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbîbi "el-Mecrûhîn". *Published by Arab Journals Platform* 23/1 (Haziran-2022), 665-681.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977.
- Hattâbî, Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî. *Me'âlimu's-sünen*. 4 Cilt. Haleb: Matbaâtü'l-ilmiye, 1932.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî. *el-İstizkâr*. Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî. Mağrib: Vezâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1976.
- İbn Battâl, Ebû Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî. *el-İbânetu'l-kübrâ*. thk. Rîdâ Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyâd: el-Mektebü'l-İslâmî, 2005.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Dâru'n-Neşr, 2003.
- İbn Cemâ'a, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî. *İdâhü'd-delîl fî kat'i huceci ehli't-ta'tîl*. thk. Vehbî Süleymân. b.y.: y.y., 1410/1990.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî. *el-Musanneff fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-İlel*. 7 Cilt. Metâbiu'l-Humeydî, 2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî - Abdulfettâh Ebû Ğudde. *Lisânu'l-mîzân*. 10 Cilt. Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endulusî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Fuad Şâkir. Beyrût: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîd, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî. *en-Nübzetu'l-kâfiye fî ahkâmi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîh*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmu'l-muvakkî'in an Rabbi'l-Âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selman. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, ts.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Mu'cemu's-şuyûh*. thk. Vefâ' Takiyuddîn. 3 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1421/2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 2 Cilt. Medîne: Mektebetü's-Selefiye, 1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Keşf li-müşkili's-Sahîhayn*. Riyâd: Darü'l-Vatan, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrût: y.y., 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Ta'zîmu'l-futyâ*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân. b.y.: y.y., 1427/2006.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *Zahîretü'l-huffâz*. thk. Abdurrahman el-Feryevâî. Riyâd: Darü's-Selef, 1996.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî, *Tavzîh li-şerhi'l-câmi'i's-sahîh*, Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *İrşadü's-sârî li şerhi sahihi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîrî, 1323.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâm'ul-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrâhîm Etîfîş. 24 Cilt. Kahîre: Dârü'l-Kütübü'l-Mısrî, 1964.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî *el-Muvatta*. thk. Abdulvahâb Abdullatîf. Mektebetü'l-İlmiye, ts.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *el-İ'lâm bi-sünnetihî aleyhisselâm*. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1999.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: Mektebetü't-Ticariyye el-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî. *el-Minhâc şerhu sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Subhî es-Sâlih. *'Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî. *el-Makâsîdül-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, thk. Muhammed Osmân. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1958.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Miftâhu'l-cenne fi'l-ihcâc bi's-sünne*. Medine: el-Câmiatül İslâmiyye, 1409/1989,
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hâşiyetu's-Sindî alâ süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. b.y.: Mektebü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Müsned*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şemsü'd-Dîn es-Sefîrî, Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Ömar b. Ahmed es-Sefîrî eş-Şâfiî. *el-Mecâlisu'l-va'ziyye fi şerhi ehâdîsi Hayri'l-Berîyye*. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, ts.
- Takiyyuddîn es-Subkî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdulkâfi b. Ali b. Temmâm b. Hâmid. *İbrâzü'l-hikem min hadîsi rufi'a'l-kalem*. Beyrût: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye., 1412/1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Fuad Şâkir. 5 Cilt. Mısır: (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâb el-Halebî, 1975.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Duafâü'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ. *Min kelâmi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dîmeşk: Dârü'l-Me'mûn, ts.

- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 4 Cilt. Almanya: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-Huffaz*. Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *en-Nuket alâ mukaddimeti İbnü's-Salâh*. thk. Zeynul'âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec. 3 Cilt. Riyad: Edvâu's-Selef, 1419/1998.
- Zeynuddîn el-İrâkî, Ebû'l-Fadl Abdirrahîm b. el-Huseyn b. Abdurrahmân. *Zeylu Mîzânî'l-İ'tidâl*. thk. Alî Muhammed Mu'avvad - Adil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrût: y.y., 1416/1995.